

VIZSGÁLÓBÍRÓ-E A TÖRTÉNÉSZ?

Simon Zoltán Boldizsár

Nem hiszem, hogy Jan Gross bármit is – jelen esetben a mikro-történelmet – megfosztana a történelemtől. Aki viszont úgy véli, hogy mégis ezt teszi, annak alighanem tudnia kell, hogy pontosan mi is az a történelem, amelytől meg lehet fosztani bármit is. Ami engem illet, ha fegyvert szorítanának a fejemhez, alighanem akkor sem volnék képes megmondani, pontosan miről is beszélünk, amikor történelemről beszélünk.¹ Sokan úgy gondolják, hogy valami olyasmiről lehet szó, amitől egy „vérbeli történész” semmit sem fosztana meg. Azok legalábbis, akik hajlamosak magabiztosan beszélni a történelemről, hajlamosak egyszersmind „vérbeli történészekről” is beszélni. „Vérbeli történész” például J. G. A. Pocock, akiről John Dunn írja azt, hogy Quentin Skinnerhez hasonlóan, „mint minden vérbeli történész, a múltat ő is önmagáért szereti”.² Ez a vélekedés átfogóbb értelemben megtalálható Max Weber azon írásában is, amely *A tudomány mint hivatás* címet viseli, és amelyben „hivatás” kifejezés alatt jobbra a vallásos konnotációt sem nélkülöző „elhivatottságot” érti. Weber szerint a tudomány emberét belső viszony fűzi a hivatásához, és ha megkérdéznék tőle, mi volna ez a belső viszony, így felelne: „önmagáért akarom művelni a tudományt”.³ Mindez azt jelenti, hogy a tudomány az, ami önmagában

- 1 Nem vagyok persze ezzel egyedül. Érdemes volna jobban odafigyelni Lucien Febvre szavaira, aki mintegy magától értetődő módon jegyzi meg a következőket: „Természetesen nem tudjuk, mi is az a történelem.” Febvre: *Más történelem születik*, 141.
- 2 Dunn: *A politikaelmélet története*, 271.
- 3 Weber: *A tudomány mint hivatás*, 21. Weber azonosít ugyan bizonyos külső feltételeket, amelyek hozzátartoznak a tudomány műveléséhez (így az intézményi háttér vagy a pénzkeresetként felfogott tudományos tevékenység), ezeket azonban rövid úton félretolja, mint amelyek megnehezíthetik a tudomány önmagáért való művelését, de nem tántoríthatják el tőle a „vérbeli tudóst”.

és önmagáért értékes, nem pedig a tudós; és hogy nem is az emberek azok, akikért érdemes volna művelni a tudományt. Mindez azt is jelenti, hogy a tudomány önmagában és önmagáért való művelése nélkülözi mind a személyes, mind pedig a társadalmi hasznot. A „vérbeli tudóst” – és a „vérbeli történészt” – eszerint arról ismerhetjük fel, hogy a tudomány művelése során ugyanúgy hidegen hagyják saját személyes céljai, mint az a világ, amelyben egyébként maga is él.

Ezt a felfogást persze számtalan kritika érte már, ám úgy tűnik, továbbra is életben van. A kritikák mindenesetre nem annyira a tudós vagy a történész társadalmi tevékenységének fontosságát emelték ki, hanem inkább a személyes elkötelezettségeket. Ennek eredményeképp a tudós és a történész képe manapság leginkább úgy fest – karikatúraszerűen persze –, mintha egy Paul Feyerabend által megrajzolt ismeretelméleti anarchista volna. Feyerabend úgy véli, hogy az ismeretelméleti anarchista „attól sem riad vissza, hogy akár a legtriviálisabb vagy legfölvháborítóbb kijelentést is a védelmébe vegye. [...] Ragaszkodik a céljaihoz vagy veszni hagyja őket, mert más érvekre bukkant, vagy mert rájuk unt, vagy mert látomása támadt, esetleg csak hogy fölvágjon a barátnője előtt.”⁴ Kétségkívül van ebben valami, ám ami azt illeti, ez csupán az egyik oldala a tudomány és a történelem önmagáért való szeretetével történő leszámolásnak. A „vérbeli tudós” és a „vérbeli történész” ugyanis – ahogy az imént erről esett szó – attól is vérbeli, hogy a tudományos tevékenységét nem motiválja semmiféle társadalmi haszon.

Azt hiszem, Bolgár Dániel is többek között éppen azért marasztalja el Jan Grosst, mert nem találja őt eléggé „vérbeli történésznek”. Pedig jó azt látni, hogy Jan Gross nem annyira „vérbeli történész”, mint inkább olyan kutató, aki nem önmagáért szereti a múltat, hanem olyan eszközt lát benne, amelynek révén saját társadalmának formálásához járulhat hozzá valamilyen módon. Hiba volna pusztán ezért megfosztani attól a kétes dicsőségtől, hogy „vérbeli történésznek” mondhatta magát. Még ennél is nagyobb hiba azonban kérkedni az ilyesfajta kétes dicsőséggel, elvégre, ha nem akarunk – minthogy nem is tudnánk – előállni a történelem megfellebbezhetetlen definíciójával, nem túl gyümölcsöző „vérbeli történészeket” szembeállítani kevésbé vagy egyáltalán nem „vérbeli” történészekkel. Meglehetősen gyötrelmes, ráadásul szükségtelen és haszontalan munka is volna az olyan kritériumok utáni hajsza, ame-

4 Feyerabend: *A módszer ellen*, 324.

lyek mentén felállíthatnánk egy mindent eldöntő sorrendet azt illetően, hogy ki mennyivel jobban vagy kevésbé történész, mint más történészek. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy egy történész számtalan különféle módon lehet történész, miközben persze a tevékenysége is számtalan különféle nézőpontból értékelhető. Ennek fényében szeretném a továbbiakban Gross könyvének egy inkább méltató olvasatát adni, és kidomborítani azokat az erényeit, amelyek felett Bolgár Dániel elsiklott. Lehet, hogy ennek így kevesebb köze lesz a történetírói gyakorlatként felfogott mikrotörténelemhez, de reményeim szerint annál többet mondhat a történetírás társadalmi funkcióit illetően.

Mindenekelőtt azonban pár szó erejéig vissza kellene térnem a „vérbeli történészekhez”. Bolgár Dániel ugyanis nem annyira abban marasztalja el Grosst, hogy nem csupán önmagáért szereti a múltat, hanem inkább azt veti a szemére, hogy voltaképpen lefolytat egy bűnvádi eljárást, amelynek során megtalálja és el is ítéli a bűnösöket. Bolgár Dániel szerint ilyet egy történész nem tehet. Ennyiből egyelőre még úgy tűnhet, mintha John Dunn és Bolgár Dániel eltérő módon ítélnék meg, mitől „vérbeli” egy történész, ám a múlt önmagáért való szeretetének és a történészi-bírói igazságszolgáltatástól való tartózkodásnak a kérdése mégis egy kalap alá tartozik, tekintve, hogy a Gross-féle igazságszolgáltatás éppen abból fakad, hogy nem önmagáért a múltért történik. A bírói eljárások célja sosem az igazság önmagában és önmagáért való feltárása pusztán a bűnösök megnevezése és elítélése végett. Maga az eljárás, ugyanúgy, ahogy az ítélet, és egyáltalán, bizonyos emberi cselekedetek bűnnek való minősítése – akár kifejtett, akár kifejtetlen – társadalmi, kulturális, politikai stb. célokat szolgál, amely célok persze megkérdőjelezhetők, újakkal helyettesíthetők és alakíthatók, ahogyan meg is kérdőjelezték őket, újakkal váltották fel és alakították is folytonosan az idők során. Ugyanez természetesen elmondható Gross eljárásáról is. Gross ugyan valóban szeretné megtudni – ahogy Bolgár Dániel mondja –, hogy „megtörtént-e egy büntett, és hogy ki követte azt el”, ám egyáltalán nem pusztán azért, hogy kiderüljön, megtörtént-e a büntett, és hogy ki követte azt el. Sokkal inkább azért alakítja a vizsgálóbíró szerepét, hogy a könyvével hozzájáruljon a lengyel nemzeti identitás formálásához.

Gross azzal, hogy azt állítja, a lengyel népesség is aktívan, sőt gyakorta kezdeményezőként vett részt a zsidók kiirtásában, a lengyel nemzeti identitás szükségesnek vélt revíziójára szólít fel. Adam

Czarnota úgy véli, hogy „a könyv keltette vita az 1989-es rendszerváltás utáni első olyan nyilvános vita, amely arról szól, hogy mit képzelünk Lengyelországról. A vita fő kérdése [...] a nemzeti identitásnak és a nemzet jövőjének kérdése.”⁵ Úgy tűnik, eljött az ideje annak, hogy a lengyelek is szembenézzenek olyasféle problémákkal, mint amilyenekkel a második világháborút követően idővel a németeknek is szembe kellett nézniük. A múltban elkövetett bűnökkel való lengyel szembenézés német párhuzamával kapcsolatban ezért szeretnék idemásolni két idézetet. Az egyik Reinhart Kosellecktól származik, és így szól: „A háborús nemzedék gyermekeinek, az úgynevezett ‘68-asoknak [...] nem volt tapasztalatuk arról, ami a Harmadik Birodalomban történt, és a háború kitöréséről sem, mert még csecsemők voltak, síró kisgyerekek, és akkor 20 évvel később azt kérdezték: hol vannak a nácik, ha nem a mi szüleink azok?”⁶ A másik Saul Padovertól való, aki 1944 októberétől kísérte az amerikai csapatokat Belgiumból Németországba azzal a feladattal, hogy a német lakossággal készített interjúk révén valamiféle képet adjon a helyiek személyes beállítottságáról. Az általa készített dossziében – amely 1946-ban látott napvilágot – a következőket írja: „Két hónapja vagyunk itt, számos emberrel beszélgettünk, rengeteg kérdést feltettünk, de nem találtunk egyetlen nácit sem. Mindenki nácigyűlölő. Mindenki Hitler ellen foglal állást. Mindig is Hitler ellen voltak.”⁷

A párhuzam persze nyilván nem tökéletes. Ami legalábbis az első kérdést illeti, a lengyeleknek nem annyira a nácikat kell keresniük a felmenőik között (noha olykor nyilván őket is), mint inkább a lengyelországi zsidó népesség gyilkosait. Úgy hiszem mindenesetre, hogy Gross könyve a maga vizsgálóbírói eljárásával egyrészt ahhoz segítette hozzá a lengyeleket, hogy ők is ráébredjenek: azok, akik halomra gyilkolták a zsidókat, nem csupán a nácik lehettek, hanem saját szüleik, nagyszüleik vagy éppenséggel a nagyszüleik szülei; másrészt pedig Gross könyve felhívásként szolgál arra nézvést is, hogy nem lehet úgy kezelni a dolgot, ahogyan azt Padover beszámolója szerint a német lakosság tette közvetlenül a háború végén.

Ha nem tévedek, Bolgár Dániel is látja, hogy Gross vizsgálóbírói tevékenysége nem önmagában az igazság kinyilatkoztatására, hanem a lengyel nemzeti identitás alakítására irányul. Csak éppen

5 Czarnota: Az amnéziás lengyelek, 175.

6 Koselleck: Az emlékezet diszkontinuitása, 3–4.

7 Idézi Assmann: Személyes visszaemlékezés, 357.

mégis elmulasztja összekötni a két szálát, mivel jobbra a könyvben leírtakra figyel, és inkább úgy véli, hogy „a bírósági jellegű eljárás megakadályozza az értelemadást, mivel »megtisztítja« az incidenst, jelen esetben a pogromot, időbeli kontextusától, vagyis gátolja, hogy egy történetbe illeszkedjék”. Úgy véli, hogy az időbeli kontextus hiánya miatt Gross nem formálja történetté az eseményeket, és így „nem ad lehetőséget a lengyel nemzeti magánemlékezetek újrászervezésére, nem fogja a történelemként való megértés révén eltávolítani a kínzó emlékezéstől a jedwabnieieket, aligha fogja meggyőzni a történészeket arról, hogy merőben máshogy gondolkodjanak a lengyelek második világháború alatti történetéről, és (utolsósorban) nem fogja meglegedettséggel eltölteni az olvasót. Jedwabne marad értelem nélküli borzalom.” Ám az incidens és a Gross által lefolytatott „bírósági jellegű eljárás” időbeli kontextusát nem csupán egy múltbeli történetben lehet keresni. Amikor Bolgár Dániel arról beszél, hogy a pogrom köré nem épül fel egy szépen kidolgozott történet, akkor nem veszi észre, hogy a történetet nem csupán a könyv lapjain találhatjuk meg, hanem maga a könyv is egy történet része, ráadásul egy olyan történeté, amely nincs lezárva. Úgy látja továbbá, hogy pusztán az incidens leírása nem vezethet el a jelen társadalmának átformálásához. Tekintve azonban, hogy a könyv megjelenését soha nem látott viták követték Lengyelországban (olyan viták, amelyek remélhetőleg újabb és újabb kutatásokhoz, vitákhoz és kísérletekhez vezetnek), ezzel sem igazán tudok egyetérteni. És éppen ezért, mielőtt rátérnék arra a lezáratlan történetre, amelyet Bolgár Dániel nem méltat túl sokra, és amelyet a könyv betűi nem tartalmaznak, pár szó erejéig kitérnék a könyv lapjain található incidensre is.

Ha Grossnak sikerült volna a könyvében történetté formálnia a jedwabnei zsidók kiirtását, akkor Bolgár Dániel szerint a narratív igazság révén sikerült volna meggyőznie az olvasóit. Ám ami a narratív igazságot illeti, a legfontosabb talán az, hogy igazságként nem is létezik. Meggyőzőnek kell persze lennie a felvázolt történetnek – ahogy azt Bolgár Dániel is jelzi –, de ez önmagában még nem mond túl sokat, elvégre ugyanúgy meggyőzőnek kell lennie egy érvelésnek is. Jerome Bruner úgy véli, hogy a különbség éppen az, hogy míg „az érvelések igazságukról győznek meg, a történetek életszerűségükről”.⁸ Ott pedig, ahol egy történetnek az életszerűségről kell

8 Bruner: A gondolkodás, 27.

meggyőznie, korántsem arról van szó, hogy „valójában milyen a világ”, hanem sokkal inkább egy „személyhez kötött világ” mutatkozik meg, és „inkább emberi lehetőségekkel van dolgunk, semmint kész bizonyosságokkal”.⁹ Mindez azt is jelenti, hogy Gross könyve kapcsán nem annyira azt kellene megértenie az olvasónak, amit Bolgár Dániel számon kér – a jedwabneieket az időben –, hanem bizonyos élményeket. Bruner szerint „a narratív gondolkodásmód nem egy őseredeti világról enged következtetéseket megfogalmazni, hanem azokról a változatos perspektívákról, amelyek megalkothatók az élmények érthetővé tételének érdekében”.¹⁰ Elvileg tehát pusztán az élmények bemutatásának elegendőnek kellene lennie ahhoz, hogy megértsük az incidenst, ennek legegyszerűbb módja pedig a személyes beszámoló felvonultatása, amelyektől egyébként hemzseg is Gross könyve. Ekképp pedig teljesen helyénvaló Bolgár Dániel megállapítása, miszerint „a *Szomszédok* mintegy forráskiadványként hordozza a narratív igazságot [értsd: életszerűséget], a (persze szelektált) vallomások külön-külön nagyon is jó elbeszélések”.

Ettől persze még szükség van, sőt, éppen az élmények érthetővé tételéhez van szükség a jedwabneiekre az időben, ám nem látom, hogy Gross hol mulasztotta volna el az időbeli változás felvázolását. Azt hiszem, minden megvan, amit általában megkövetelnek egy történethez. Van egy kezdeti állapot: a békés együttélés; van egy végállapot: a zsidók lemészárlása a lengyelek által; és Gross a változás magyarázatára három elemmel is előáll: egy ősi pogromtradícióval, az anyagi érdekekkel, valamint a háborús állapotok demoralizáló hatásával. Minthogy ezeket Bolgár Dániel is felsorolja, képtelen vagyok rájönni, miféle időbeli változást és miféle történetet hiányol a könyv lapjairól. Leginkább talán azt a történetet hiányolja, amelyet ő írt volna, ha ő írt volna könyvet a jedwabnei incidensről. Alighanem mindössze arról van szó, hogy nem találja kielégítőnek Gross értelmezését. Ennek azonban még korántsem kellene azt jelentenie – mint ahogy nem is jelenti azt –, hogy az időbeli változásnak nagyjítóval sem találnánk nyomát a *Szomszédok*ban. Ráadásul mindezek csupán a könyvben foglaltakat érintik, azt a történetet, amelyet sokkal kevésbé találok fontosnak, mint azt a történetet, amelynek maga a könyv képezi részét – a lengyel nemzeti identitás nagy történetét a zsidók lemészárlásával kapcsolatban.

9 Uo. 41.

10 Uo. 51.

Ebben a történetben is található egy kezdeti állapot, mégpedig a felültség elhárítása, rögzített végállapot azonban nem létezik, csupán éppen aktuális végállapotok vannak. Gross könyve pedig azon magyarázó középső elemek közé tartozik, amelyek folytonos alakításban és változtatásban tarthatják a lengyel nemzeti identitást mindaddig, amíg maguk a lengyelek úgy vélik, létezik valami olyasmi, amit lengyel nemzeti identitásnak nevezhetnek.

Korántsem nyilvánvaló persze, hogy miképpen is lehet nemzeti identitásról vagy éppen a kollektív tudat bármilyen formájáról beszélni. Bolgár Dániel egyébként meglehetősen szkeptikus a nemzeti és egyáltalán bármiféle kollektív emlékezettel kapcsolatban, és azt hiszem, helyesen is teszi. Valószínűleg ugyanezt az álláspontot képviselné akkor is, ha a nemzeti identitásról volna szó. A kollektív emlékezetről mindenesetre ezt írja: „Nagyon is létezik a kollektív emlékezet, de ezt nem azért hívják így, mert a közösség erre emlékezik, hanem csak azért, mert az egyén azt gondolja, hogy erre emlékezik a közösség. Amik léteznek, azok [...] nemzeti magánemlékezetek.” Gondolom, a nemzeti identitásról ehhez hasonlóan csupán nemzeti magánidentitásokként beszélne. Mary Fulbrook némileg eltérő módon, de valamelyest mégis hasonlóképp vélekedik a nemzeti identitásról, és ezekkel a mondatokkal kezdi a holokauszt utáni német nemzeti identitással foglalkozó könyvét: „A nemzeti identitás nem létezik: valóságként nem kutatható, nem lelhető fel és nem is definiálható. Tisztán emberi »termék«, amely csak akkor létezik, ha elég sokan hisznek a kollektív tudat valamely változatában, az intézmények, a jog, a szokások, a hit és a gyakorlat által megtestesített és általuk közvetített társadalmi valóságban.”¹¹ Bolgár Dániel ott ért egyet Fulbrookkal, ahol mindketten – egyébként nagyon is helyesen – nem létezőnek tekintik a nemzeti identitást, és ott indulnak eltérő irányba, ahol Fulbrook nem különálló egyének különálló hitéről, hanem több egyén által közösen osztott hitről beszél. Ennek megfelelően, ahogy Bolgár Dániel nem tudna számot adni arról, hogy alkalmasint több egyén mégiscsak közösségként határozza meg magát valamiféle kollektív identitás mentén, úgy Fulbrook sem tudna számot adni arról, hogy alkalmasint az egyének identitásformáló hitei a legkevésbé sem érnek össze.

Alighanem mind személyes, mind pedig kollektív identitásokra szükség van, és azt hiszem, talán nincs is rosszabb, mint amikor

11 Fulbrook: *A német nemzeti identitás*, 15.

az egyik rátelepszik a másikra. És persze a legkevésbé sem szükséges, hogy minden egyes lengyel úgy emlékezzen a jedwabnei esetre, ahogyan azt Gross szeretné, és olyan következtetéseket vonjon le belőle, amilyeneket ő. Nem kevésbé veszélyes ugyanis az sem, ha bármi, ami kollektív, normatívvá válik, meggátolva az önkéntes nézőpontválasztást. Valószínű egyébként, hogy a kollektív identitás gumikategória, ahogyan azt Lutz Niethammer látja, és nem véletlen az az ellenállás, amelyet az ilyesféle kategóriákkal szemben érez¹² – és amelyet persze én is érzek –, ám mindez nem zárja ki azt, hogy néhány ember közösen osztott hitek és elképzelések mentén közösséget érezzen egymással. Nem is beszélve arról, hogy a kollektív identitás csupán a tudományos szótár egyik kifejezése ennek a közösségnek a megnevezésére, és a vele kapcsolatos szkepszis nem annyira az emberek által közösen osztott hiteknek, mint inkább azok tudományos értelmezésének és értelmezhetőségének szól. Mindenesetre amíg Lengyelországban Adam Czarnotához hasonlóan többen is úgy vélekednek, hogy Gross könyve a lengyel nemzeti identitásról alkotott elképzeléseket írja felül, addig nem szívesen mondanám azt, hogy én jobban tudom, miképpen is formálódik a lengyel nemzeti identitás, és hogy a lengyelek miféle tartalommal töltik fel, mint maguk a lengyelek (vagy bizonyos lengyelek), akik egyébként láthatóan úgy gondolják, hogy éppen azt formálják és valamilyen tartalommal töltik fel.

Mindezek fényében kár volna Jan Gross történést szembeállítani Jan Gross vizsgálóbíróval. Kár volna persze azt is mondani, hogy a történésznek egyszersmind feltétlenül vizsgálóbírónak is kell lennie. A címben feltett kérdést így nem különösebben ajánlatos eldöntendő kérdésnek tekinteni, amelyre egy igennel vagy egy nemmel válaszolni lehetne. A válasz egyszerűen annyi, hogy a történész minden további nélkül lehet vizsgálóbíró, és minden további nélkül fáradozhat azon, hogy saját társadalmát próbálja alakítani. Ehhez azonban elsősorban az volna szükséges, hogy megszabaduljunk végre az olyan elképzelésektől, amelyek előre meghatározzák, mitől „vérbe-li” egy történész. És ez nem azt jelenti, hogy ne lehetne a múltat és az igazságot önmagáért szeretni, mindössze azt, hogy nem kizárólag önmagáért lehet szeretni. Az olyan könyvek esetében, amelyek múltbeli események életszerűségéről kívánnak meggyőzni, amelyek nem a „világot valójában”, hanem „személyhez kötött világo-

12 Niethammer: A „floating gap”, 30.

kat” kísérelnek meg ábrázolni, és az olyan könyvek esetében, amelyek nem a múlt és az igazság önmagáért való szeretete motivál, nem annyira a „Mi és miért történt valójában?” tűnik a megfelelő kérdésnek, mint inkább a „Miért fontos számunkra a múltnak ez az olvasata?” kérdés.¹³

Braun Róbert Richard Rorty nyomán javasolja a történeti munkákkal kapcsolatos kérdés megváltoztatását, és minden egyes történeti megjelenítésre kiterjeszti. Ám többnyire csupán ismeretelméleti motívumok vezérlik, és a kérdés megváltoztatása azt szolgálja nála, hogy a múlt valóságának elérését célzó hiábavaló kísérleteket a történeti megjelenítés olyan nem kizárólagos formái váltsák fel, amelyek a lehetséges értelmezések közül választással egy közösségi konszenzus által nyerik el jelentőségüket. Mindez helyénvaló is volna, ha a történetírói munkák többségével kapcsolatban a „Miért fontos számunkra a múltnak ez az olvasata?” kérdésre nem az volna a válasz, hogy „Egyáltalán nem fontos számunkra a múltnak ez az olvasata”. Számos történetírói munkából lehetetlennek tűnik társadalmi hasznot előbányászni, és számos történetírói munka alkalmatlannak tűnik a jelen társadalmának formálására. Azt hiszem, addig jó, amíg ez így is marad. Elvégre Braun kérdéscseréje nem tesz egyebet, mint új mércét nyújt a „vérbeli történész” életben tartásához. Addig jó, amíg a múltat ugyanúgy lehet önmagáért, mint ahogy bármi másért is szeretni. Más kérdés, hogy a múlt önmagáért való szeretetéből íródott könyvekkel kapcsolatban ettől még szükség volna néhány olyan új kérdésre, amely az ismeretelméletileg egyébként valóban problémás „Mi és miért történt valójában?” kizárólagos választ követelő kérdést felválthatják. Persze nem újabb ismeretelméletileg problémamentes kérdésekkel – olyanokat egyébként sem találna senki –, hanem olyan új kérdésekkel, amelyek, ha sikerül megválaszolniuk, nem ismeretelméleti, hanem társadalmi legitimitációt biztosítanak. Akárhogy is legyen, nem azoknak kellene igazolniuk, hogy a társadalom miért hajlandó fenntartani a tevékenységüket, akik a társadalom javításán dolgoznak, hanem inkább azoknak, akiket a múlt önmagáért való szeretete vezérel. Azoknak, akik a múltat és a tudományt előrébbvalónak tartják azoknál az embereknél, akikért és akik érdekében a múlt és a tudomány jelentőséggel bírhat.

13 Braun: *Holocaust, elbeszélés, történelem*, 297.

Mindemellett nem volna szabad elfelejteni azt sem, hogy mi is vizsgálóbíró-t játszunk, amikor bizonyos célokra megfelelően elítélünk és felmentünk bizonyos könyveket. Bolgár Dániel is éppen ezt tette, amikor a történelem elárulásának vádjával vonta bírósági eljárás alá Jan Grosst, akit azonban reményeim szerint sikerült felmentenem, mindvégig azt tartva szem előtt, hogy a történetírás terén is hadd virágozzon minden koncepció, amíg akadnak, akik virágzásra méltónak ítélik.